

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА**

ФЕДИК АНДРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 159.9.072:356.13]:[378.6.015.3:355]:005.336.5](477)(043.5)

**ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОГО
МИСЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, кафедра психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін.

Науковий керівник:

заслужений працівник освіти України, доктор психологічних наук, професор, **Волобуєва Олена Федорівна**, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, помічник ректора академії з гендерних питань

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, доцент **Павелків Віталій Романович**, Рівненський державний гуманітарний університет, психолого-природничий факультет, декан;

кандидат психологічних наук **Мась Наталія Миколаївна**, Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кафедра військової психології та педагогіки військового гуманітарно-лінгвістичного факультету, начальник кафедри

Захист відбудеться «13» травня 2021 року о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.02 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Автореферат розіслано «12» квітня 2021 року.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Я. М. Омельченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження зумовлена сучасними глобалізаційними процесами, необхідністю забезпечення територіальної цілісності та недоторканості України у сфері охорони і захисту державного кордону, протидії військовим викликам та загрозам національній безпеці України. Відповідно до Стратегії розвитку Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ) до 2021 року, Національної стратегії інтегрованого управління кордонами до 2025 року суттєво зросли вимоги до здатності офіцерів-прикордонників здійснювати професійну мисленнєву діяльність в умовах значних психологічних навантажень у режимі реального часу. Успішність професійної діяльності офіцерів-прикордонників залежить не тільки від розуміння своєї відповідальності, але й уміння приймати виважені та ефективні рішення в особливих та екстремальних ситуаціях, здатності поєднувати єдиноначальність і демократизм, аналізувати морально-ділові якості підлеглих, долати довготривалі фізичні, психологічні й нервові навантаження, зберігаючи необхідний рівень працездатності.

Професійна діяльність майбутнього офіцера-прикордонника зумовлює специфіку його професійного мислення, а психоемоційна напруга під впливом низки стресогенних чинників та високого рівня відповідальності за прийняті рішення змушує акцентувати увагу на багатоаспектності завдань. Саме така мультиаспектність є джерелом розвитку професійного мислення майбутнього офіцера-прикордонника.

Розвинене професійне мислення майбутніх офіцерів-прикордонників допомагатиме їм у майбутньому вирішувати професійні проблемні ситуації, використовувати різні способи аналізу професійних завдань, приймати ефективні рішення з охорони та захисту державного кордону України. З огляду на це дослідження специфіки системи професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників та розвитку їхнього професійного мислення на засадах особистісно-зорієнтованого та діяльнісного підходів є пріоритетним.

Різноманітні аспекти розвитку професійного мислення є предметом уваги багатьох українських і зарубіжних учених. Визначальне значення у когнітивній психології (зарубіжній психології або механістичній психології мислення) мають наукові доробки М. Вертгеймера, К. Дункера, А. Ньюелла, Ж-Ж. Піаже та ін. Дослідженню мислення як когнітивно-діяльнісного процесу присвячені праці Г. О. Балла, Л. С. Виготського, В. В. Давидова, Г. С. Костюка, О. М. Леонтьєва, С. Д. Максименка, М. Л. Смульсон, Н. В. Чепелевої та ін. Особливості розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників в умовах вищого військового навчального закладу (далі – ВВНЗ) вивчали О. Ф. Волобуєва, С. А. Мул, В. І. Осьодло, Є. М. Потапчук, О. Д. Сафін, М. І. Томчук.

Разом з тим особливості розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників як процесу розв’язування завдань в умовах значних психологічних навантажень, а також практичне значення розв’язання означеної проблеми залишаються недослідженими, що й зумовило вибір теми

дисертаційної роботи *«Психологічні умови розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано одноосібно в межах науково-дослідної роботи за темою «Формування професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників» (шифр 219-0103 І). Тему дисертації затверджено вченою радою Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (протокол № 2 від 14.02.2014 р.) та узгоджено у Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 31.03.2020 р.).

Об'єкт дослідження – професійне мислення офіцерів-прикордонників.

Предмет дослідження – психологічні умови розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників в умовах ВВНЗ.

Мета дослідження – розробити, теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити програму розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів ДПСУ в умовах ВВНЗ.

Гіпотеза дослідження. Розвиток професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників під час навчання у ВВНЗ можливий за таких психологічних умов: налагодження суб'єкт-суб'єктної взаємодії у системі «викладач↔суб'єкти навчання» під час моделювання викладачем професійно-спрямованих проблемних завдань з урахуванням особливостей професійної діяльності офіцерів-прикордонників, психологічних механізмів навчання, психологічних стратегій мислення та ролі викладача як фасилітатора, дослідника, спостерігача, партнера у спільній діяльності та спілкуванні; перехід до самостійного розв'язування завдань курсантом на засадах теорії проблемного навчання.

Відповідно до мети та гіпотези визначено такі **завдання**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз стану дослідженості проблеми професійного мислення у психології.

2. Визначити та обґрунтувати психологічні умови, а також критерії оцінки, показники та рівні розвиненості професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників у ВВНЗ.

3. Розробити та обґрунтувати структурно-функціональну модель цілеспрямованого розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників.

4. Розробити, обґрунтувати та експериментально перевірити програму цілеспрямованого розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Методологічна основа дисертації зумовлена особливостями її предмета, який вимагає застосування особистісно-зорієнтованого, діяльнісного, компетентнісного, когнітивного та системного підходів у їхній діалектичній єдності щодо проблеми професійного мислення. Концептуальні засади теорії мислення, його формування та розвитку розробляли Б. Г. Ананьєв, П. П. Блонський, Л. С. Виготський, П. Я. Гальперін, Д. Б. Ельконін, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, О. Р. Лурія, С. Д. Максименко,

Ю. І. Машбиць, О. М. Матюшкін, С. Л. Рубінштейн, Б. М. Теплов, О. К. Тихомиров, Н. В. Чепелева, У. Джемс, Дж. Дьюї, К. Дункер, Ж-Ж. Піаже, Р. Пауль, А. Ньюелл, Г. Саймон, Д. Халперн та інші фахівці. Природу та закономірності розвитку професійного мислення фахівців досліджували Л. В. Засекіна, Д. Н. Завалишина, Є. О. Климов, Б. Ф. Ломов, В. Є. Луньов, А. К. Маркова, Т. М. Малкова, І. Д. Пасічник, Н. І. Пов'якель, М. Л. Смульсон, Г. П. Щедровицький. Особливості розвитку мислення як процесу розв'язування завдань розкрили Г. О. Балл, А. В. Брушлинський, В. В. Давидов, І. Я. Лернер, Ю. І. Машбиць, В. О. Моляко, Н. І. Пов'якель, а також М. Вертгеймер, В. Келер, Е. Л. Трондайк. Питання розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників в умовах ВВНЗ вивчали О. Ф. Волобуєва, Н. М. Мась, О. А. Матеюк, С. А. Мул, В. І. Осьодло, Є. М. Потапчук, О. Д. Сафін, М. І. Томчук.

Методи дослідження. Під час теоретичного вивчення проблеми та науково-експериментальної роботи було використано низку методів дослідження:

теоретичні: аналіз (історичний – для розкриття генези мислення в історичній ретроспективі; порівняльний – для порівняння різних наукових підходів і шкіл; феноменологічний – для уточнення сутності, змісту й особливостей базових понять дослідження, обґрунтування психологічних умов розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників); систематизацію й узагальнення наукових джерел, нормативних документів, теоретичних положень – для з'ясування стану розробленості проблеми дослідження у психологічній теорії та практиці; класифікацію, структурний аналіз, моделювання – для розроблення моделі цілеспрямованого розвитку професійного мислення майбутніх охоронців кордону;

емпіричні: психодіагностичні методики дослідження мислення; анкетування, бесіду, інтерв'ювання, спостереження – для виокремлення показників розвитку професійного мислення; метод групових експертних оцінок – для визначення критеріїв оцінки та рівнів розвиненості професійного мислення; діагностики стану його розвиненості, виявлення недоліків в освітньому процесі та чинників впливу на нього; констатувальний і формувальний етапи психолого-педагогічного експерименту – для перевірки гіпотези й результативності визначених психолого-педагогічних умов розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників;

математичної статистики – факторний аналіз опрацювання матеріалів, χ^2 -критерій Пірсона для кількісного та якісного аналізу результатів дослідження.

Експериментальна база та етапи дослідження. Експериментальне дослідження організовано на базі Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. В експерименті взяли участь 444 курсанти та 10 експертів. Відбір експертів, компетентних у необхідній галузі, здійснено за допомогою методу взаємних рекомендацій. Вибірку було сформовано за квотним принципом і загалом вона відповідала генеральній сукупності та вимогам репрезентативності.

Дослідно-експериментальну роботу було організовано впродовж 2014–2020 рр. у чотири етапи.

Підчас підготовчого етапу (2014–2015 рр.) – здійснено теоретичний аналіз проблеми, визначено психологічні умови розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників.

Констатувальний етап (2015–2016 рр.) – передбачав діагностичне дослідження рівня професійного мислення курсантів 3-го курсу Національної академії за визначеними критеріями та рівнями, а також збір експериментальних даних та їх інтерпретацію.

Для проведення формувального етапу було розроблено та апробовано програму розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів ДПСУ в умовах ВВНЗ (2016–2017 рр.), далі визначено результати розвиненості їхнього професійного мислення після впровадження програми (2017–2018 рр.).

Завершальний етап (2018–2020 рр.) – мав на меті систематизацію результатів наукового дослідження й оформлення тексту дисертаційної роботи.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечено методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних положень, використанням комплексу методів, адекватних об'єкту, предмету, меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісного та якісного аналізів отриманих емпіричних даних, використанням методів математичної статистики.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає у тому що:

вперше:

визначено та обґрунтовано психологічні умови розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників у ВВНЗ;

розроблено структурно-функціональну модель цілеспрямованого розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників;

розроблено, обґрунтовано та експериментально перевірено програму цілеспрямованого розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників;

уточнено:

психологічні особливості професійного мислення охоронців кордону;

специфіку використання психолого-педагогічних методів для вдосконалення професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників, зокрема розвитку їхнього мислення в системі «викладач↔суб'єкти навчання» у умовах ВВНЗ.

подальшого розвитку набули:

семантичні межі поняття «професійне мислення майбутніх офіцерів-прикордонників»;

критерії оцінки, показники та рівні розвиненості професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників.

Теоретичне значення роботи полягає у тому, що в дослідженні на засадах теоретико-методологічного аналізу проблематики розвитку

професійного мислення, результатів психологічного аналізу професійної діяльності офіцерів-прикордонників, із урахуванням особливостей розв'язування ними професійних завдань визначено сутність поняття «професійне мислення офіцерів-прикордонників»; проаналізовано особливості застосування проблемного навчання у системі професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників, на підставі цього класифіковано професійні завдання за групами; досліджено специфіку застосування психологічних механізмів проблемного навчання в умовах ВВНЗ, що сприяють розвитку професійного мислення; розроблено програму розвитку професійного мислення в умовах ВВНЗ, яка визначає алгоритм діяльності викладача з розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників під час виконання службових обов'язків у особливих та екстремальних умовах діяльності.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає у розробленні та апробації програми й моделі цілеспрямованого розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників. Отримані результати можуть бути використані в освітньому процесі ВВНЗ силових і правоохоронних структур України під час викладання навчальних дисциплін з метою розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів.

Результати дослідження апробовано й **впроваджено** в системі професійної підготовки ДПСУ (акт впровадження Адміністрації Державної прикордонної служби України вх. № 2923 від 19.06.2020 р.), для науково-методичного забезпечення професійної підготовки персоналу силових і правоохоронних структур України. У НАДПСУ їх використано під час викладання навчальних дисциплін «Морально-психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності» та спеціальних дисциплін (акт впровадження від 25.03.2020 р. № 31/56), а також у системі тренінгової підготовки з метою розвитку професійного мислення та лідерських якостей майбутніх офіцерів-прикордонників; у Військовій академії (м. Одеса) – «Військова педагогіка та психологія (у тому числі «Лідерство») і «Морально-психологічне забезпечення підготовки та застосування Збройних сил України (акт впровадження від 23.03.2020 р. № 24/4/119; вх. № 1458 від 01.04.2020 р.); у Воєнно-дипломатичній академії імені Євгенія Березняка – «Оперативна психологія», «Психологія управління» (акт впровадження від 01.07.2020 р. № 222/ВА634; вх. № 3222 від 06.07.2020 р.); Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського – «Критичне мислення та комунікація», «Операційний блок розвитку критичного мислення. Ментальні моделі та типи мислення», «Математичне мислення на етапі ухвалення управлінського рішення офіцером-лідером» (акт впровадження від 17.06.2020 р. № 182/1531; вх. № 2922 від 19.06.2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Всі подані в дисертації наукові результати автор отримав самостійно. У статтях, опублікованих у співавторстві з О. Ф. Волобуєвою, де запропоновано класифікацію навчально-професійних завдань під час професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників в умовах ВВНЗ, визначено стратегії мислення, притаманні офіцерам-

прикордонникам, а також розкрито основні етапи та методику проведення експериментальної роботи з розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників, доробок здобувача становить 60%. Напрацювань та ідей, що належать співавторці, у дисертаційному дослідженні не використано.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження висвітлено на міжнародних і всеукраїнських конференціях: Науково-практичній конференції за міжнародною участю до 100-річчя запровадження державної служби України (м. Львів, 2018 р.), V міжнародній науково-практичній конференції «Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України» (м. Хмельницький, 2019 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні аспекти розвитку науки та освіти (частина I)» (м. Львів, 2020 р.), II міжнародній науково-практичній конференції «Реалізація гендерної політики на сучасному етапі розвитку сектору безпеки та оборони України: стан, проблеми, перспективи» (м. Хмельницький, 2020 р.).

Результати дослідження також обговорено на семінарах та засіданнях кафедри психології та морально-психологічного забезпечення Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (2014–2020 рр.).

Публікації. Результати дослідження за темою дисертації висвітлено у 18 публікаціях, з яких: 1 – у матеріалах колективної монографії англійською мовою; 8 – у наукових фахових виданнях, включених до переліку, затверджену МОН України, 3 – у наукових вітчизняних періодичних виданнях з психології, що включені до міжнародних наукометричних баз даних, 1 – у періодичному виданні іноземної держави, 5 – у тезах міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (245 найменування, з них 41 іноземною мовою). Основний обсяг дисертаційної роботи – 206 сторінок. Загальний обсяг дисертації становить 297 сторінок. Робота містить 13 таблиць та 10 рисунків (на 9 сторінках) і 15 додатків (на 53 сторінках).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми, ступінь її розробленості, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, теоретико-методологічні основи та методичну базу, викладено наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, подано відомості публікації з теми дисертації та апробацію результатів дослідження.

У першому розділі – «Теоретико-методологічний аналіз стану дослідження проблеми професійного мислення у психології» здійснено аналіз поглядів українських і зарубіжних учених з проблематики професійної підготовки сучасного фахівця в аспекті розвитку його професійного мислення.

Методологічна основа дисертації зумовлена особливостями її предмета, який вимагає застосування особистісно-зорієнтованого, діяльнісного, компетентнісного, когнітивного та системного підходів у їх діалектичній єдності щодо проблеми професійного мислення. Вони дозволили здійснити

аналіз класичних (інформаційних та механістичних) концепцій мислення XX століття і сучасних (психологічних, когнітивних) концепцій мислення, які потрактовано не як протилежні, а як такі, що доповнюють одна одну в проблемній площині дослідження.

З'ясовано, що проблематику розвитку інтелекту людини та мислення як процесу розв'язування завдань до 50-х років XX століття досліджували іноземні представники Вюрцбурзької експериментальної школи гештальт психології мислення М. Вертгеймер, К. Дункер, Дж. Дьюї, В. Келер, та ін. Особливості створення штучного інтелекту та моделювання мисленнєвого процесу з допомогою ЕОМ висвітлено у наукових доробках А. Ньюелла, Г. Саймона, Д. Халперна. Теоретичну концепцію розвитку інтелекту розробили У. Джемс, Ж.-Ж. Піаже, Р. Пауль та ін. Теоретичні й прикладні дослідженнями у галузі програмованого та комп'ютеризованого навчання здійснили українські дослідники Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, Ю. І. Машбиць та ін. Характерною рисою цих шкіл є структурний підхід до процесу мислення.

У цей же період класичними дослідженнями проблематики мислення як діяльності стали наукові праці Г. О. Балла, Л. С. Виготського, П. Я. Гальперіна, Д. Б. Ельконіна, О. Р. Лурії, С. Л. Рубінштейна та ін. Характерною рисою цього напрямку досліджень є трактування акту мислення як розгорнутого у часі безперервного процесу.

Сучасні (психологічні) концепції дослідження мислення висвітлено у наукових доробках О. М. Леонтьєва, Б. М. Теплова. Дослідження проблематики процесу мислення як нероздільної єдності теоретичного та практичного видів мислення у поєднанні з різноманітними професійними ситуаціями здійснили О. М. Матюшкін, О. К. Тихомиров.

Специфіку розвитку мислення як процесу розв'язування завдань в умовах загальноосвітніх закладів освіти розкрили Г. О. Балл, А. В. Брушлинський, В. В. Давидов, О. І. Горбачова, І. Я. Лернер, В. О. Моляко, Н. І. Пов'якель, а також Е. Л. Трондайк.

Загальні методологічні принципи та підходи української та зарубіжної психології мислення представлено у наукових працях Б. Г. Ананьєва, Б. Ф. Ломова та ін. У дослідженні враховано принцип єдності особистості та діяльності (А. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн), психологічні особливості теоретичного й практичного мислення (Б. М. Теплов), закономірності розвитку професійного мислення фахівців (О. К. Тихомиров, Л. В. Засєкіна, Д. Н. Завалишина, Є. О. Климов, Б. Ф. Ломов, В. Є. Луньов, А. К. Маркова, С. Д. Максименко, Т. М. Малкова, І. Д. Пасічник, Н. І. Пов'якель, М. Л. Смульсон, Н. В. Чепелєва, Г. П. Щедровицький), вимоги стратегіального підходу з розвитку професійного мислення як процесу розв'язування завдань (Л. Л. Гурова, Т. В. Корнілова, В. О. Моляко) та специфіку поетапного формування способів розвитку творчого мислення (П. Я. Гальперін, І. Я. Лернер).

Результати аналізу українських та зарубіжних праць з проблематики дослідження виявили різноманітність підходів та поглядів учених до сутності поняття «професійне мислення». Урахування психологічних особливостей

професійної діяльності офіцерів-прикордонників та специфіки розв'язування ними службово-професійних завдань дало змогу визначити необхідність розвитку їхнього професійного мислення як процесу розв'язання завдань. З огляду на це розкрито генезу та сутність поняття «професійне мислення» та «професійне мислення офіцера-прикордонника» із урахуванням вимог сьогодення.

Специфіка професійної діяльності ДПСУ полягає у тому, що професійне мислення як процес розв'язання завдань прикордонниками є тріадним симбіозом розумових операцій, форм та видів мислення. З урахуванням цього з'ясовано, що: 1) *професійне мислення* – це цілісний, специфічний та багаторівневий комплекс інтелектуальних операцій, конкретних процедурно-алгоритмічних дій та їхніх результатів, що забезпечує розв'язання завдань професійної діяльності; 2) *професійне мислення офіцерів-прикордонників* – це інтелектуальний, етапний мисленнєвий процес визначення проблемних (нестандартних) завдань і свідомого пошуку засобів їхнього розв'язування, результатом якого є прийняті доцільні рішення щодо охорони та захисту державного кордону, що проявляються в адаптивній поведінці прикордонника в особливих та екстремальних умовах професійної діяльності.

Дослідження генезису професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників підтвердило необхідність удосконалення форм, методів, прийомів професійної підготовки у ВВНЗ. У зв'язку з цим визначено та обґрунтовано психологічні умови розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників у ВВНЗ: налагодження суб'єкт-суб'єктної взаємодії у системі «викладач↔суб'єкти навчання» під час моделювання викладачем професійно-спрямованих проблемних завдань з урахуванням особливостей професійної діяльності офіцерів-прикордонників, психологічних механізмів навчання на засадах проблемного навчання, психологічних стратегій мислення, ролі викладача як фасилітатора, дослідника, спостерігача, партнера у спільній діяльності та спілкуванні; стимулювання до самостійного розв'язання завдань курсантів на засадах теорії проблемного навчання; розвиток опосередкованих навчальних, особистісно-престижних, професійно-пізнавальних мотивів та інтересів суб'єктів навчання з урахуванням вікових, гендерних та індивідуальних особливостей мислення; спрямування уваги курсантів на розуміння завдань (усвідомлення, аналіз умов та вимог); стимулювання послідовності етапів розвитку мисленнєвих дій, операцій суб'єктів навчання під час розв'язування завдань; спрямування можливостей курсантів на самоусвідомлення та критичну оцінку своїх дій і ставлення до навколишнього середовища.

У другому розділі – «Емпіричне дослідження психологічних умов розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників у системі професійної підготовки» викладено програму та психодіагностичний інструментарій емпіричного дослідження, характеристику вибірки учасників, результати констатувального експерименту, здійснено їхній аналіз та інтерпретацію, а також подано структурно-функціональну модель цілеспрямованого розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-

прикордонників з відповідним її обґрунтуванням. Для цього запропоновано використовувати методики: «МЛО-АМ» для вивчення адаптаційних можливостей курсантів; «Равена» – для оцінки коефіцієнта інтелекту і рівня розумових здібностей; «Піктограми» – для дослідження асоціативного мислення та логічної пам'яті, а також операцій мислення; «Сплутані лінії» – для визначення стійкості концентрованої уваги; «МДОМ-2» – для визначення здатності до абстрагування й оперування вербальними поняттями; «Червоно-чорні таблиці» – для оцінки переключення уваги; «Числові ряди» – для визначення рівня розвитку аналітичності індуктивного мислення; «Компаси» – для визначення особливостей просторового мислення; «Аналогії» – для аналізу комбінаторних здібностей; «Встановлення закономірностей» – для вивчення особливостей процесу мислення; «Типи мислення та рівня креативності Дж. Брунера» – для визначення базового типу мислення та рівня креативності.

Для з'ясування стану розвиненості професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників методом експертної оцінки визначено критерії (*когнітивний, потребнісно-мотиваційний, операційний*) та рівні (*високий, середній, низький*). З'ясовано, що когнітивний критерій характеризує розвиток здібностей до логічного мислення та прийняття рішень, потребнісно-мотиваційний – саморозвиток, самоактуалізацію та виявлення своїх можливостей і операційний – професіоналізацію та фахове зростання офіцерів-прикордонників.

Емпіричне дослідження проведено у декілька етапів упродовж 2015–2018 років. За результатами констатувального етапу експерименту, проведеного наприкінці 2015 навчального року, з'ясовано недостатній рівень розвиненості професійного мислення курсантів 3-го курсу НАДПСУ. Результати діагностичного дослідження професійного мислення курсантів (2015–2016 навчальний рік) наведено у таблиці 1.

Ці дані засвідчують мінімальну кількість респондентів із високим рівнем сформованості професійного мислення та приналежність більшості опитаних до групи респондентів із середнім та низьким рівнем розвиненості професійного мислення. Результати психодіагностики рівнів розвиненості професійного мислення за когнітивним, потребнісно-мотиваційним та операційним критеріями підтвердили необхідність цілеспрямованості розвитку цієї особистісної характеристики.

З урахуванням результатів констатувального етапу розроблено структурно-функціональну модель цілеспрямованого розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників, що містить діагностичний, розвивальний та результативний етапи.

Діагностичний блок передбачає врахування вікових, гендерних, індивідуальних та індивідуально-типологічних особливостей мислення курсантів, визначених за результатами психодіагностичного обстеження професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників.

Таблиця 1

Рівні професійного мислення курсантів 3- го курсу НАДПСУ за даними діагностичного дослідження (2015–2016 навчальний рік)

Факультет	Кількість осіб	Рівні	Критерії розвиненості професійного мислення		
			Когнітивний	Потребнісно-мотиваційний	Операційний
			кількість осіб з даним рівнем, %	кількість осіб з даним рівнем, %	кількість осіб з даним рівнем, %
ОЗДК	85	високий	11,76	12,94	10,59
		середній	49,42	47,06	43,53
		низький	38,82	40,00	45,88
ПрД	76	високий	15,79	13,16	14,47
		середній	46,05	50,00	44,74
		низький	38,16	36,84	40,79
Філ	18	високий	11,11	11,11	11,11
		середній	55,56	61,11	66,67
		низький	33,33	27,78	22,22
ІТ	13	високий	07,69	15,38	15,38
		середній	61,53	46,15	38,46
		низький	30,78	38,47	46,16
Усього	192	високий	13,02	13,02	12,50
		середній	49,48	49,48	45,83
		низький	35,50	37,50	41,67

Примітка: ОЗДК – факультет охорони та захисту державного кордону; ПрД – факультет правоохоронної діяльності; Філ – факультет іноземних мов і гуманітарних дисциплін; ІТ – інженерно-технічний факультет.

За результатами констатувального етапу зроблено висновки щодо необхідності підвищення рівня розвиненості професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників, зокрема розроблення програми розвитку професійного мислення та практичних рекомендацій викладачам щодо її використання.

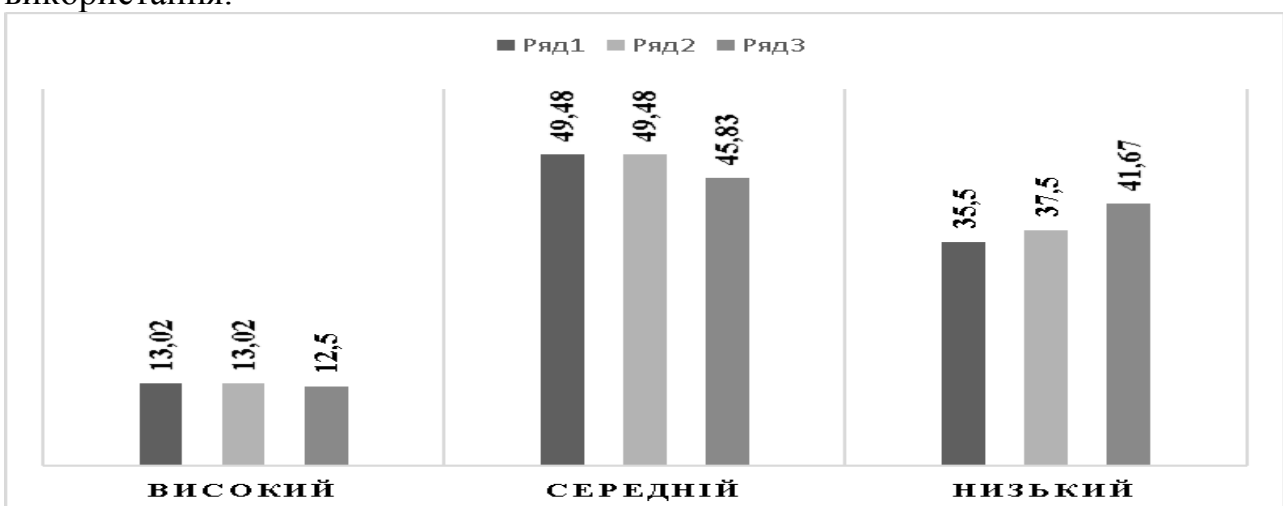

Рис.1 Узагальнені дані щодо рівнів професійного мислення курсантів за даними констатувального експерименту (2015–2016 навчальний рік)

Розвивальний блок моделі стосується налагодження суб'єкт-суб'єктної взаємодії, врахування ролі викладача і курсанта для розвитку професійного

мислення. Викладач створює сприятливе розвивальне середовище відповідно до особливостей професійної діяльності офіцерів-прикордонників, психологічних стратегій мислення, принципів та механізмів навчання, з урахуванням пізнавальних інтересів, навчальних мотивів, функцій та форм навчання, а також методологічних підходів. Він також сприяє логічній послідовності розвитку мисленнєвих дій та операцій курсантів під час розв'язування ними процедурних, практичних, комунікативних та проблемних навчально-професійних завдань. Для цього запропоновано дотримуватись алгоритму вирішення завдань та психологічних механізмів мислення у такій послідовності: на етапі аналізу навчальних завдань курсант усвідомлює питання, мету та завдання; під час оцінки нової інформації та визначення завдання суб'єкт навчання опрацьовує зміст отриманої інформації через її розуміння та застосування логічних операцій; на етапах вибору варіантів рішення, підготовки вирішення та прогнозування задуму вирішення завдань курсант застосовує такі форми мислення, як побудова гіпотез, суджень та міркувань. Курсант завершує алгоритм вирішення завдань прийняттям рішень та їх оцінкою, під час яких формулює умовиводи. З метою оптимізації процесів мислення викладач на цих етапах активно допомагає курсанту застосовувати стратегії мислення.

Результативний блок моделі передбачає визначення рівня розвиненості професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників за критеріями (когнітивним, потребнісно-мотиваційним, операційним) та рівнями (високим, середнім і низьким). Результатом роботи є досягнутий (високий і середній) рівень здатності майбутніх фахівців мислити професійно та здійснювати мисленнєві операції, а також розвинуте діалогічне мислення, здатність до узагальнення, прогнозування професійної дійсності, гнучкість, оперативність та індивідуальність прийнятих рішень, готовність виконувати цілеспрямовану предметну професійну діяльність, навички логічного міркування, відповідність мисленнєвих навичок рівню операцій, способам розв'язування завдань. Структурно-функціональну модель цілеспрямованого розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників подано на рис. 2.

Використання структурно-функціональної моделі цілеспрямованого розвитку професійного мислення передбачає вплив викладача на когнітивну, емоційну, потребнісно-мотиваційну та операційну сфери майбутніх охоронців кордону з опорою на провідний вид професійної діяльності та з урахуванням їхніх вікових, індивідуально-психологічних та гендерних особливостей мислення.

У третьому розділі – «Експериментальне дослідження психологічних умов розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників» висвітлено методику, організацію та результати експериментального дослідження розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників, програму розвитку їхнього професійного мислення та результати її апробації.

Експериментальним дослідженням було охоплено 444 курсанти НАДПСУ всіх напрямів підготовки. Для забезпечення репрезентативності дослідження контрольні та експериментальні групи вибрано випадковим чином.

За результатами цього аналізу здійснено розподіл учасників експерименту на дві групи: експериментальну (далі – ЕГ) – 130 особи і контрольну (далі – КГ) – 131 особи. За основними якісними характеристиками (віковими, статевими) ЕГ і КГ суттєво не відрізнялися. Задля перевірки однорідності груп за відповідними критеріями було використано статистичний критерій χ^2 Пірсона. Емпіричне значення критерію обчислено за допомогою створеної розрахункової програми на базі програмного забезпечення Microsoft EXCEL. Одержане емпіричне значення критерію порівнювалось із критичним $\chi^2_{кр} = 7,815$ ($\rho \leq 0,05$) та $\chi^2_{кр} = 11,345$ ($\rho \leq 0,01$). Статистичні гіпотези побудовано у такий спосіб: основна H_0 – розподіл респондентів за вказаним критерієм у групах ЕГ і КГ не відрізняється; конкуруюча H_1 – розподіл респондентів за вказаним критерієм у групах ЕГ і КГ значимо відрізняється.

Емпіричні значення критерію виявились меншими від критичного, що дозволило прийняти основну статистичну гіпотезу про відсутність відмінностей між респондентами КГ і ЕГ. Розподіл відповідно до рівнів та критеріїв оцінки у контрольних та експериментальних групах подано у таблиці 2.

Таблиця 2

Рівні професійного мислення курсантів (перед початком формульовального етапу експерименту) за когнітивним критерієм (назва, у %)

Групи Рівні	Кількість курсантів у групах, що знаходяться на відповідному рівні					
	КГ1(54)	ЕГ1(42)	КГ2(46)	ЕГ2(41)	КГ3(31)	ЕГ3(47)
Високий	9	7,1	8,8	7,4	9,6	10,6
Середній	43	40,5	52,1	46,3	58,1	57,4
Низький	48	52,4	39,1	46,3	32,3	32,0
$\chi^2_{емп}$	0,2370		0,4655		0,0187	

Рівні професійного мислення курсантів (перед початком формульовального етапу експерименту) за потребнісно-мотиваційним критерієм (назва, у %)

Групи Рівні	Кількість курсантів у групах, що знаходяться на відповідному рівні					
	КГ1(54)	ЕГ1(42)	КГ2(46)	ЕГ2(41)	КГ3(31)	ЕГ3(47)
Високий	9	7,2	11,0	9,8	12,9	19,1
Середній	52	45,2	47,8	48,7	54,8	42,6
Низький	39	47,6	41,2	41,5	32,3	38,3
$\chi^2_{емп}$	0,7597		0,0302		1,2214	

Рівні професійного мислення курсантів (перед початком формульовального етапу експерименту) за операційним критерієм (назва, у %)

Групи Рівні	Кількість курсантів у групах, що знаходяться на відповідному рівні					
	КГ1(54)	ЕГ1(42)	КГ2(46)	ЕГ2(41)	КГ3(31)	ЕГ3(47)
Високий	5,5	2,4	8,7	4,9	12,9	8,5
Середній	44,4	50,0	41,3	46,3	54,8	59,6
Низький	50,0	47,6	50,0	48,8	32,3	31,9
$\chi^2_{емп}$	0,7543		0,5906		0,4247	

Результати дослідження свідчать про те, що для усіх критеріїв оцінки професійного мислення емпіричне значення критерію Пірсона не перевищувало критичних значень. Отже, в усіх випадках прийнято основну статистичну гіпотезу про відсутність відмінностей між респондентами всіх груп за вказаними критеріями (когнітивним, потребнісно-мотиваційним та операційним).

Курсантів КГ навчали за традиційними методиками, в ЕГ упродовж 2016–2018 років було впроваджено програму цілеспрямованого розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників, яку розроблено на засадах положень теорії проблемного навчання як управління навчальною діяльністю Ю. І. Машбиця. У програмі враховано роль викладача і курсантів під час суб'єкт-суб'єктної взаємодії для розвитку професійного мислення, особливості професійної діяльності офіцерів-прикордонників, психологічні механізми навчання, необхідність формування навчальних мотивів, пізнавальних інтересів курсантів та орієнтування їх щодо розуміння завдань.

Використання програми розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників спрямовано на розвиток розумових дій курсантів під час розв'язування завдань, зокрема уваги, оперативної пам'яті; послідовності, логічності та швидкості мислення. Крім того забезпечено розвиток умінь і навичок здійснення мисленнєвих операцій під час розв'язування професійних завдань; розвиток нервово-психічної витривалості та професійної спостережливості, стану очікування, оптимального робочого стану і переходу станів (від очікування до робочого), а також інших спеціальних умінь і навичок.

Програма складається з трьох послідовних етапів розвитку професійного мислення: *теоретичного, розвивального та емоційно-рефлексивного*. Зокрема *теоретичний* етап охоплює систему наукових знань з теорії розвитку професійного мислення, психологічні особливості професійної діяльності офіцерів-прикордонників, психологічні стратегії мислення, принципи та компоненти навчання, методологічні підходи, психологічні умови розвитку професійного мислення, види психолого-педагогічного (навчального) впливу викладача на суб'єктів навчання. У програмі враховано, що курсанти засвоюють теоретичний матеріал через різні форми лекцій, насамперед мінілекції, проблемні лекції, лекції-провокації, лекції із запланованими помилками, бінарні лекції, лекції-прес-конференції, лекції-діалоги, а також під час групових та семінарських занять із використанням методик Жакото, мозкового штурму, Сократівського діалогу та конфронтації. Для забезпечення найкращого зв'язку між теоретичними і практичними знаннями викладачі використовували тренінги розвитку послідовності, широти, глибини, швидкості, гнучкості, самостійності, швидкості та осмисленості мислення; ділові та рольові ігри для розвитку навичок комунікації, професійної спостережливості, оперативної уваги. Для розвитку професійної пам'яті вони орієнтували курсантів на системне засвоєння основних формул, законів, принципів та теоретичних знань, організовували їх у блоки та допомагали курсантам оволодіти різними прийомами мнемічної діяльності.

Другий – *розвивальний* – етап спрямований на розвиток у курсантів аналітичних, управлінських, проєктувальних, конструктивних, комбінаторних

умінь й навичок професійного мислення для розв'язання професійних завдань. Цей блок програми передбачав розвиток теоретичного та професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників, його глибини, послідовності, самостійності, критичності, швидкості, гнучкості, широти, комунікативних та організаторських здібностей. Базисом для тренінгових технологій стало активне використання рольових та ділових ігор, що допомогли вдосконалити навички професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників, уможливили перехід від знаннєвих технологій до компетентнісних.

Третій – *емоційно-рефлексивний* етап дозволив орієнтувати майбутніх офіцерів прикордонників на самопізнання, осмислення своїх дій і станів, розвивати прагнення до самовдосконалення у професійній діяльності. Цей етап сприяв зростанню професіоналізму майбутніх офіцерів-прикордонників та розвитку здібностей до особистісно-професійного й інтелектуального самовдосконалення під час розв'язування навчально-професійних завдань на основі самоаналізу, саморегуляції, самооцінки та самоконтролю.

Під час експериментальної роботи з урахуванням психолого-педагогічного впливу викладача на розвиток професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників було дотримано вимог проблемного навчання. Перевагою цього психолого-педагогічного впливу стало те, що його можна використовувати без докорінних змін традиційних форм надання освітніх послуг з принципово новим поданням інформації – на засадах теорії управління навчальною діяльністю Ю. І. Машбиця. Основним механізмом розвитку мислення стало активне використання різних типів навчально-професійних проблемних завдань: *комунікативних* завдань суб'єктної спрямованості, що створювали умови для виконання службових функцій через професійні зв'язки та правильно вибудовану комунікацію на різноманітних рівнях у системі ДПСУ; *процедурних* та *практичних* завдань, що сприяли професійному смислотворенню та дозволили здійснювати смисловий вибір; *проблемних* (нестандартних) завдань, що виконували спонукальну функцію розвитку професійного мислення.

Типологічна матриця чотирьох рівнів складності навчальних завдань охоплює такі складові: 1) розуміння (чи нерозуміння) завдань курсантом; 2) наявність (чи недостатність) засобів для розв'язування завдань.

I (репродуктивний) рівень характеризується розумінням умов завдання за наявності засобів, що дозволяє його розв'язати в один етап. Це означає, що курсант здійснює переструктурування умови завдання з об'єктивної у суб'єктивну (психологічну) площину для його розуміння та подальшого розв'язування.

II рівень (репродуктивно-продуктивний) характеризується розумінням завдання, без засобів для його розв'язування. Розуміння завдання цього рівня зумовлено чіткістю його формулювання викладачем. Засоби розв'язування завдання можуть бути репродуктивними (алгоритмічними, тобто через вибір одного з варіантів) та продуктивними (евристичними, тобто через пошук робочих правил вирішення завдання).

III рівень складності характеризується наявністю засобів, однак абсолютною невизначеністю умов завдання. Рівень складності цих завдань залежить від цілей. Для розв'язання завдань цього рівня курсанти повинні мати певний рівень специфічних професійних знань, однак ці знання не співвідносяться з цілями та засобами розв'язування завдання. Фактично у завданнях цього типу курсант може пропонувати нові цілі, які виходять за межі вихідних даних.

IV рівень складності характеризується складними умовами та відсутністю засобів вирішення завдань. Це надскладний рівень завдань, а єдино можливими умовами їх розв'язування є індуктивний та інтуїтивний методи. Зменшення дефіциту інформації та засобів розв'язування завдань у курсантів відбувається у формі так званих «підказок» з боку викладача, через залучення психологічних механізмів зворотного зв'язку та довизначення завдання. Використання запропонованих типів навчально-професійних завдань з урахуванням чотирьох рівнів їх складності під час викладання навчальних дисциплін в умовах ВВНЗ сприяло підвищенню розвитку високого та середнього рівнів професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників.

Після проведення експериментальних заходів було організовано повторне вимірювання розвиненості професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників за відповідними критеріями й показниками. Результати дослідження, проведеного у травні 2018 року, засвідчили, що відбулись позитивні зміни у розвиненості професійного мислення курсантів. Частка осіб з високим рівнем сформованості в ЕГ збільшилась на 25 % (у КГ – 13 %). Частка курсантів із низьким рівнем розвиненості відповідної якості в ЕГ зменшилась у середньому 30 % (у КГ – 15 %). Підсумкові результати розвиненості професійного мислення курсантів КГ і ЕГ подано у таблиці 3.

Результати перевірки за допомогою статистичного критерію χ^2 Пірсона свідчать про те, що із надійністю не менше 95 % можна стверджувати про статистично значимі відмінності між респондентами КГ і ЕГ за рівнями розвиненості професійного мислення (табл. 4).

Результати експериментальної перевірки програми цілеспрямованого розвитку професійного мислення (системи професійних завдань) із використанням психологічних механізмів проблемного навчання засвідчили, що її впровадження дозволило суттєво підвищити рівень розвиненості професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників. Цьому сприяло оптимальне та повне врахування принципів відбору прийомів постановки, діагностики і використання навчальних завдань під час професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників в умовах ВВНЗ.

Таблиця 3

Рівні професійного мислення курсантів (на завершальному етапі формувального експерименту) за когнітивним критерієм (назва, у %)

Групи Рівні	Кількість курсантів у групах, що знаходяться на відповідному рівні					
	КГ1(54)	ЕГ1(42)	КГ2(46)	ЕГ2(41)	КГ3(31)	ЕГ3(47)
Високий	16,7	38,0	13,0	43,9	25,8	44,7
Середній	59,3	54,8	65,2	43,9	48,4	48,9
Низький	24,0	7,2	21,8	12,2	25,8	6,4
$\chi^2_{\text{емп}}$	8,3126		10,4137		7,7503	

Рівні професійного мислення курсантів (на завершальному етапі формувального експерименту) за потребнісно-мотиваційним критерієм (назва, у %)

Групи Рівні	Кількість курсантів у групах, що знаходяться на відповідному рівні					
	КГ1(54)	ЕГ1(42)	КГ2(46)	ЕГ2(41)	КГ3(31)	ЕГ3(47)
Високий	13,0	35,8	21,7	46,3	32,2	53,2
Середній	64,8	45,2	60,9	48,8	45,2	42,6
Низький	22,2	19,0	17,4	4,9	22,6	4,2
$\chi^2_{\text{емп}}$	7,0601		7,4637		7,2899	

Рівні професійного мислення курсантів (на завершальному етапі формувального експерименту) за операційним критерієм (назва, у %)

Групи Рівні	Кількість курсантів у групах, що знаходяться на відповідному рівні					
	КГ1(54)	ЕГ1(42)	КГ2(46)	ЕГ2(41)	КГ3(31)	ЕГ3(47)
Високий	14,8	38,0	17,4	39,0	22,6	48,9
Середній	55,5	45,3	52,2	48,8	54,8	44,7
Низький	29,6	16,7	30,4	12,2	22,6	6,4
$\chi^2_{\text{емп}}$	7,2714		7,0293		7,5918	

За результатами експериментальної перевірки програми розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників розроблено практичні рекомендації викладачам НАДПСУ із урахуванням вимог, що висуваються до професійної підготовки фахівців прикордонного відомства України.

Таблиця 4

Стан розвиненості професійного мислення курсантів (порівняно із даними, отриманими на початку експериментального дослідження) (назва, у %)

Критерії Рівні	Когнітивний		Потребнісно-мотиваційний		Операційний	
	початк.	кінц.	початк.	кінц.	початк.	кінц.
Високий	13,6	27,4	18,1	22,7	13,6	27,4
Середній	59,0	63,6	45,5	68,2	54,5	59,0
Низький	27,4	9,0	36,4	9,1	31,9	13,6
$\chi^2_{\text{емп}}$	3,0370		4,7111		2,6400	

У практичних рекомендаціях акцентовано увагу на необхідності моделювання професійно-спрямованих конкретних ситуацій, зумовлених специфікою навчальної дисципліни під час розв'язування навчальних завдань, наголошено на важливості репродуктивного засвоєння курсантами способів професійної діяльності під час самостійного прийняття доцільних рішень щодо охорони державного кордону України в умовах значних психологічних навантажень.

ВИСНОВКИ

Теоретично-експериментальне дослідження проблематики психологічних умов розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників надало можливість дійти низки висновків.

1. За результатами теоретичного аналізу процесів розв'язування офіцерами-прикордонниками професійних завдань визначено сутність поняття «професійне мислення офіцерів-прикордонників» як інтелектуального, етапного мисленнєвого процесу щодо визначення проблемних (нестандартних) завдань і свідомого пошуку засобів їхнього розв'язування, результатом якого є прийняті доцільні рішення щодо охорони та захисту державного кордону, що проявляються в адаптивній поведінці прикордонників в особливих та екстремальних умовах професійної діяльності. Визначено психологічні особливості професійної діяльності персоналу ДПСУ, що стосуються непередбачуваності, дефіциту часу; дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності за прийняті рішення, необхідності професійного мислення для виконання специфічних завдань прикордонної служби. Специфіка мультиаспектності завдань професійної діяльності персоналу ДПСУ є джерелом розвитку професійного мислення майбутніх охоронців кордону.

Результати аналізу наукових джерел з проблематики розвитку професійного мислення засвідчили низку невідповідностей: між нагальною потребою суспільства у професійно-компетентних офіцерах-прикордонниках і рівнем розвиненості їхнього професійного мислення, а також загальним, соціальним значенням розвитку професійного мислення у системі професійної підготовки та недостатньою розробленістю цієї проблеми у психологічній науці, що й зумовило необхідність покращення системи професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників.

2. Психологічними умовами розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників є: налагодження суб'єкт-суб'єктної взаємодії у системі «викладач↔суб'єкти навчання» під час моделювання викладачем професійно-спрямованих проблемних завдань з урахуванням: 1) особливостей професійної діяльності офіцерів-прикордонників; 2) психологічних механізмів навчання на засадах проблемного навчання; 3) психологічних стратегій мислення; 4) ролі викладача як фасилітатора, дослідника, спостерігача, партнера у спільній діяльності та спілкуванні; стимулювання до самостійного розв'язання завдань курсантами; розвиток опосередкованих навчальних, особистісно-престижних, професійно-пізнавальних мотивів та інтересів з урахуванням вікових, гендерних та індивідуальних особливостей мислення; спрямування уваги курсантів на розуміння завдань (усвідомлення, аналіз умов та вимог);

стимулювання послідовності етапів розвитку мисленнєвих дій та операцій курсантів під час розв'язування завдань; спрямування можливостей курсантів на самоусвідомлення та критичну оцінку своїх дій і ставлення до навколишнього середовища. Визначено критерії (*когнітивний, потребнісно-мотиваційний, операційний*), показники та рівні (*високий, середній, низький*) розвиненості професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників.

3. Розроблено, обґрунтовано та експериментально перевірено структурно-функціональну модель цілеспрямованого розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників, яка враховує суб'єктів освітнього процесу та очікувані результати професійної підготовки майбутніх охоронців кордону, критерії розвиненості професійного мислення. Модель охоплює три етапи: *діагностичний* – передбачає врахування вікових, гендерних, індивідуальних особливостей мислення курсантів, для психодіагностичного обстеження розумових здібностей майбутніх офіцерів-прикордонників; *розвивальний* – визначає необхідність налагодження суб'єкт-суб'єктної взаємодії та врахування ролі викладача і курсанта під час розвитку професійного мислення як процесу розв'язання завдань під час цілеспрямованого впливу викладача на когнітивну, потребнісно-мотиваційну та операційну сфери майбутніх охоронців кордону з опорою на провідний вид професійної діяльності; *результативний* – передбачає наявність у курсантів здатності до узагальнення, прогнозування професійної дійсності; готовності виконувати цілеспрямовану предметну професійну діяльність; розвинуте діалогічне мислення; усвідомлення сутності мотивів та мети щодо прийняття доцільних майбутніх рішень, діяльності (поведінки); навички й уміння логічного міркування; відповідність мисленнєвих навичок рівню операцій, способам розв'язування завдань, гнучкість, оперативність та індивідуальність прийнятих рішень.

4. Розроблено, обґрунтовано та експериментально перевірено програму, яка є комплексом цілеспрямованого впливу викладача на когнітивну, потребнісно-мотиваційну та операційну сфери майбутніх офіцерів-прикордонників з метою розвитку їхнього професійного мислення. Вона складається з трьох блоків: 1) теоретичного (охоплює систему наукових знань з теорії розвитку професійного мислення), 2) розвивального (розвиває аналітичні, управлінські, проектувальні, конструктивні, комбінаторні вміння й навички професійного мислення) та 3) емоційно-рефлексивного (орієнтує майбутніх офіцерів на самопізнання, осмислення своїх дій і станів, прагнення до самовдосконалення в професійній діяльності). Програма розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників у системі професійної підготовки в умовах ВВНЗ урахує концептуальні положення теорії проблемного навчання як управління навчальною діяльністю та специфіку розвитку професійного мислення охоронців кордону як процесу розв'язання завдань з охорони та захисту державного кордону України в умовах значних психологічних навантажень. Програму розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників спрямовано на розвиток їхніх розумових дій, уваги, оперативної пам'яті і швидкості мислення; удосконалення мисленнєвих операцій під час розв'язання професійних задач; підвищення

нервово-психічної витривалості та професійної спостережливості й інших спеціальних навичок. Результати експериментальної перевірки програми розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників засвідчили її ефективність та підтвердили висунуту гіпотезу.

Проведене дослідження не розв'язує усіх психолого-педагогічних аспектів розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників в умовах ВВНЗ.

Перспективами дослідження проблематики розвитку професійного мислення охоронців кордону є вивчення особливостей групового впливу на пізнавальні процеси суб'єктів навчання в умовах ВВНЗ, а також розроблення технології розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників із використанням сучасних інформаційно-телекомунікаційних засобів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

а) монографії:

1. A. Fedyk. Professional Thinking Formation as a Scientific Problem. *Psychology of Personality Professional Development: Collective Monograph*. M. Smulson, O. Volobuieva, M. Tomchuk, L. Lytvynchuk, O. Makhlai, A. Fedyk, T. Scherban, Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2019. С. 107–126.

б) статті, у наукових фахових виданнях, затверджених МОН України:

2. Федик А. О. Результати компаративного аналізу поглядів вітчизняних і зарубіжних вчених щодо проблематики професійної підготовки. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*, № 3 (14), 2019. С. 299–316.

3. Федик А. О. Формування професійного мислення як наукова проблема. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*, № 2 (13), 2019. С. 304–325.

4. Федик А. О. Проблемне навчання в системі професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*, № 4 (15), 2019. С. 205–224.

5. Федик А. О. Психологічний аналіз професійної діяльності офіцерів прикордонників. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. № 2 (52), 2020. С. 5–22.

6. Федик А. О. Розв'язування прикордонниками професійних задач: психологічний аспект. *Technologies of intellect development*. Vol 4, № 1(26), 2019 URL: http://psytir.org.ua/upload/journals/3.26/authors/2020/Fedyk_Andrii_Rozv_iazuvannia_prykordonnykamy_profesiinykh_zadach_psykholohichniy_aspekt.pdf

7. Волобуєва О. Ф., Федик А. О. Класифікація професійних задач в системі підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників. *Psychological Journal : Scientific Review*, № 4. Vol. 6, 2020. С. 93–106.

8. Волобуєва О. Ф., Федик А. О. Методика, організація та результати експериментального дослідження розвитку професійного мислення майбутніх

офіцерів-прикордонників. *Науковий вісник МДУ, збірник наукових праць*, Випуск 1 (11), 2020. С. 276–280.

9. Федик А. О. Програма розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників. *Technologies of intellect development*. Vol 4, № 2(27), 2020. URL: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/507

в) статті у наукових періодичних виданнях інших держав та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

10. Федик А. О. Психолого-педагогічні умови розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників в умовах вищого військового навчального закладу. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. № 17 (79). Т.1. 2019. URL: <https://www.inter-nauka.com/issues/2019/17/>

11. Федик А. О. Психологічні механізми до визначення учбових задач, що сприяє розвитку професійного мислення. *International Journal of Education and Science*, Vol. 3, № 1. 2020 [http:// https://ijes.culturehealth.org/uk/arhiv/ previous-issues/22-archiv/volume-3-no-1-2020/65-ijes-2020-3-1-02](http://https://ijes.culturehealth.org/uk/arhiv/previous-issues/22-archiv/volume-3-no-1-2020/65-ijes-2020-3-1-02)

12. Федик А. О. Практичні рекомендації викладачам щодо використання програми розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. № 5 (85). Т.1. 2020. URL: <https://www.inter-nauka.com/issues/2020/5/>

13. Федик А. О. Наукові підходи до розуміння сутності кадрового забезпечення особового складу оперативно-розшукових підрозділів Державної прикордонної служби України. *Eurasian Academic Research Journal. Multilanguage science journal*. № 12 (18). 2017. С. 203–210. URL: <http://www.earj.org>.

д) публікації апробаційного характеру:

14. Федик А. О. Особливості мотивації службовців оперативно-розшукових підрозділів ДПСУ. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України, електронне наукове фах. видання, Хмельницький, серія Державне управління*. Вип. 1, 2017. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpsu_2017_1_18

г) тези доповідей на наукових конференціях:

15. Федик А. О. Особиста безпека як фактор мотивації службовців оперативно-розшукових підрозділів ДПСУ. «Проблеми розвитку публічного управління в Україні». Матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю до 100-річчя запровадження державної служби України 12-13.04.2018. Львів. 2018. С.178–181.

16. Федик А. О. Психологічні основи професійної підготовки особистості до діяльності в особливих умовах. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України*: матер. V міжнародної. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 22.11.2019 р.). Хмельницький: НАДПСУ, 2019. С. 8–9.

17. Федик А. О. Психологічний аналіз професійної діяльності офіцерів-прикордонників. *Теоретичні та практичні аспекти розвитку науки та освіти (частина I)*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції м. Львів. Львівський науковий форум. 2020. С. 50–51.

18. Федик А. О. Развитие профессионального мышления будущих офицеров-прикордонников: гендерный аспект. *«Реализация гендерной политики на современном этапе развития сектора безопасности та обороны Украины: стан, проблеми, перспективи»*: матер. II міжнародної науково-практичної конференції 25.03.2020]. Хмельницький. 2020. С. 309–310.

АНОТАЦІЇ

Федик А. О. Психологічні умови розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – «Педагогічна та вікова психологія». – Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, Київ, 2021.

У дисертації здійснено дослідження психологічних умов розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників у системі професійної підготовки Державної прикордонної служби України.

За результатами теоретико-методологічного аналізу поглядів вітчизняних і зарубіжних учених щодо проблематики розвитку професійного мислення та з урахуванням психологічних особливостей професійної діяльності офіцерів-прикордонників і специфіки розв'язування ними професійних завдань визначено сутність поняття «професійне мислення офіцерів-прикордонників». Виокремлено основні групи типових професійних завдань охоронців кордону та відповідні мисленнєві стратегії, характерні для їхнього розв'язування. Проаналізовано специфічні особливості використання психологічних механізмів проблемного навчання як управління навчальною діяльністю Ю. І. Машбиця.

Визначено та обґрунтовано психологічні умови розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників. Розроблено, обґрунтовано та експериментально перевірено програму розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників, а також структурно-функціональну модель, що є її складовою. Розроблено практичні рекомендації викладачам щодо використання програми в системі професійної підготовки персоналу силових та правоохоронних структур сектора безпеки і оборони України.

Ключові слова: професійне мислення, розвиток, майбутні офіцери-прикордонники, психологічні умови, програма розвитку мислення, модель, практичні рекомендації.

Федик А. А. Психологические условия развития профессионального мышления будущих офицеров-пограничников. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – «Педагогическая и возрастная психология». – Институт психологии имени Г. С. Костюка Национальной академии педагогических наук Украины, Киев, 2021.

В диссертации осуществлено исследование психологических условий развития профессионального мышления будущих офицеров-пограничников в

системе профессиональной подготовки Государственной пограничной службы Украины.

За результатами теоретико-методологічного аналізу поглядів українських і зарубіжних учених щодо проблематики розвитку професійного мислення, з урахуванням психологічного аналізу особливостей професійної діяльності офіцерів-пограничників і специфіки рішення ними професійних завдань визначено значення поняття «професійне мислення офіцерів-пограничників». Виділені основні групи типових професійних завдань захисників меж і мислительних стратегій, характерних для їх рішення. Проаналізовані специфічні особливості використання психологічних механізмів проблемного навчання як управління навчальною діяльністю Е. І. Машбица.

Визначені і обґрунтовані психологічні умови розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-пограничників. Розроблена, обґрунтована і експериментально перевірена програма розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-пограничників, а також структурно-функціональна модель, яка є її складовою. Розроблені практичні рекомендації викладачам по використанню програми в системі професійної підготовки персоналу силових і правоохоронних структур сектору безпеки і оборони України.

Ключевые слова: професійне мислення, розвиток, майбутні офіцери-пограничники, психологічні умови, програма розвитку мислення, модель, практичні рекомендації.

Fedyk A. O. Psychological Conditions for the Professional Thinking Development of the Future Border Guard Officers. – Manuscript.

Dissertation for degree of the Candidate of Science in Psychology, Specialty 19.00.07 – Pedagogical and Age Psychology. – G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the Ukrainian National Academy of Pedagogical Sciences, Kyiv, 2021.

The dissertation is devoted to the psychological conditions of the professional thinking development of the future border guard officers in the professional training system of the State Border Guard Service of Ukraine (SBGSU).

The theoretical and methodological analysis results of the Ukrainian and foreign scientists' points of view on professional thinking development problems of the modern specialists' have been presented. The psychological aspects of the professional border guard officers activities, taking into consideration the peculiarities of their professional problem-solving within the frame of nowadays reality have been investigated. The concepts meaning of the «professional thinking» and «professional border guard officers thinking» have been determined. The main groups of the typical professional tasks of the border guard officers and thinking strategies characteristics for the problem-solving solution have been defined.

The professional tasks classification in the problem-based teaching conditions has been worked out on the basis of the psychological learning mechanisms by academician Yu. I. Mashbyts. The tasks classification usage makes a great impact on the professional thinking development of the future border guard officers while

training process. The psychological conditions for the professional thinking development of the future border guard officers at the higher military educational establishment (HMEE) have been identified and substantiated.

The essential professional thinking level formation of the future border guard officers at the HMEE conditions has been determined. The necessary professional thinking level guarantees the productive professional problem-solving in the future professional activity and with the different analysis methods using of the professional tasks in order to make the effective state border defense and protection decisions. It has been outlined the components for each stage formation of the essential professional thinking level development of the future border guards at the HMEE conditions. These stages are the following: the initial – cognitive, the main – operational and the final – personal ones.

In order to verificate the effectiveness of the proposed influences on the professional thinking development of the future border guard officers by the expert evaluation method, the criteria (cognitive, need-motivational and operational ones) and levels (high, medium and low ones) of its development have been determined.

The methodology, organization and results of the experimental research of the professional thinking development of the future border guard officers have been revealed. The first phase of the experiment has testified about the insufficient level of the cadets' professional thinking formation, which, in its turn, necessitated the development, justification and experimental verification of the author's program for the professional thinking development of the future border guard officers in the professional training system at the HMEE conditions. The program consists of three parts: theoretical, practical-developmental and emotional-reflexive ones. It is the purposeful influence complex of the teacher on the cognitive, needs-motivational, emotional and the operational spheres of the future border guard officers. It includes the model which consists of the diagnostic, developmental and effective stages. The teacher's and cadets' roles are taken into consideration while realizing the «subject-subject» interaction in the professional thinking development process. The program usage is aimed at the mental teaching subjects actions developing while the problem-solving, attention, operational memory and thinking speed in order to acquire the mental operations skills and habits of the professional problem-solving abilities; the neuro-psychological endurance developing and professional vigilance; the expectation state, optimal working and transition psychological states, as well as the other special skills and habits. The experimental verification program results have testified about the rise in the future border guard officers' knowledge level, their skills and habits of the professional thinking and mental fulfillment operations in the significant psychological stress conditions.

The investigation has resulted in the author's practical recommendations to the NASBGS teachers on the program usage for the professional thinking development of the future border guard officers. The requirements, criteria and principles for the border guard officers training have been taken into consideration while working out the program.

The practical significance of the dissertation is that the empirical results can be used in the HMEE educational process of the Ukrainian law enforcement and defense structures.

The research results have been verified and successfully used in the system of the professional training of the SBGSU; in the development of the scientific and methodological providing for the professional training of the personnel of the law enforcement and defense structures of Ukraine. At the NADPSU they have been used while teaching the following disciplines: «Moral and Psychological Support of Operational and Service Activities», as well as in the system of training to develop professional thinking and leadership qualities of the future border guard officers; at the Military Academy (Odessa) – «Military Pedagogy and Psychology (including «Leadership») and «Moral and Psychological Support for the Training and Use of the Ukrainian Armed Forces»; at the Yevhen Bereznyak Military Diplomatic Academy – «Operational Psychology», «The Management Psychology».

The procedure and rules of the professional thinking development of the future border guard officers at the HMEE conditions have been defined in the program within their duties performing in the physical stress conditions while taking the right decisions in the real-time processing.

Key words: professional thinking, development, future border guard officers, psychological conditions, program, model, practical recommendations.